

Гедікова Н.П.

Аналіз теоретико-методологічних підходів щодо політико-правових чинників громадянської активності особистості

УДК 323:21(477)

Гедікова Н.П.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних
наук і права
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Розглядаються політико-правові чинники громадянської активності особистості в сучасній Україні шляхом аналізу теоретико-методологічних підходів, представлених у працях вітчизняних науковців.

Ключові слова: громадянська активність, політико-правові чинники, громадянське суспільство, Україна.

Рассматриваются политико-правовые факторы гражданской активности личности в современной Украине путем анализа теоретико-методологических подходов,

представленных в трудах отечественных ученых.

Ключевые слова: гражданская активность, политико-правовые факторы, гражданское общество, Украина.

The paper outlines political and legal factors of personality's civic engagement in modern Ukraine by means of analyzing theoretical and methodological approaches offered by Ukrainian researchers.

Key words: civic engagement, political and legal factors, civil society, Ukraine.

Постановка проблеми. Громадянська активність у політичній думці й практиці вважається найважливішою умовою демократичного, гармонійного розвитку держави, громадянського суспільства та їх інституцій, створення нових орієнтирів суспільного прогресу, нової філософії політики.

Останнім часом кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації [6, с. 16]. Ці процеси суттєво вплинули на формування нової системи цінностей, стали ключовою передумовою й базисним орієнтиром у формуванні життєвих цілей для більшості населення країни, а також чинником підвищення рівня та формування нових форм громадянської активності особистості. Тому дослідження політико-правових чинників у формуванні громадянської активності на сьогодні є одним з актуальних напрямів політичної науки з огляду на численні теоретико-методологічні підходи в суспільствознавчій галузі.

Аналіз актуальних досліджень. Окреслена проблематика в науковому дискурсі є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, які представляють різні дисциплінарні ракурси, зокрема політологічний, правовий, управлінський, соціологічний, психологічний, історичний, філософський тощо, та дає змогу комплексно розглянути цю проблему на основі міждисциплінарного підходу. При цьому з огляду на актуальність дослідження громадянської активності особистості в сучасній Україні на особливу увагу заслуговують праці саме вітчизняних науковців.

В Україні наявна певна кількість наукових розвідок, присвячених тим чи іншим аспектам громадянської активності. Зокрема, можна назвати праці Д. Акімова, В. Андрущенко, М. Бабкіної, О. Базалук, Т. Безверхої, М. Боришевського, І. Букрєвої, В. Головенько, Є. Дьоміної, О. Ємельяненко, О. Кін-

дратець, О. Лотюк, А. Москальової, Т. Наливайко, Н. Розіка, Т. Саврасової-В'юн, В. Степаненко, О. Усік, О. Шамич, М. Черкаса та інших авторів.

Мета статті полягає в проведенні аналізу теоретико-методологічних підходів щодо дослідження сучасних політико-правових чинників громадянської активності особистості в працях вітчизняних науковців.

Виклад основного матеріалу. Не заперечуючи вагомий внесок наведених авторів у дослідження проблематики та створення нових теоретико-методологічних підходів до вивчення громадянської активності, необхідно підкреслити, що ретельне опрацювання наявного матеріалу з позиції сьогодні є ефективним інструментом для усвідомлення набутих знань і вміння практичного їх використання в цілях досягнення українською державою високого ступеня демократизації та формування громадянського суспільства за європейськими стандартами. Водночас сучасна ситуація в Україні потребує проведення ґрунтовного аналізу теоретико-методологічних підходів щодо політико-правових чинників формування громадянської активності особистості.

Політико-правові чинники громадянської активності з позиції спеціально-юридичного підходу розглядалися у роботах О. Лотюк [13], Ю. Козенко [10], М. Черкаса [22], М. Цимбалюка [21] та інших учених.

Серед низки політико-правових чинників громадянської активності особистості дослідники виокремлюють правосвідомість, розглядаючи її як безпосереднє джерело активності та регулятор політичної й правової поведінки людини. Це, на переконання українського правознавця М. Черкаса, має своє обґрунтування: «Існує тісний стійкий взаємозв'язок права та політики. Без сумніву, право – це один із численних засобів вираження політичних рішень, закріплення усталених політичних відносин і політичної системи суспільства.

Варто зауважити, що правосвідомість безпосередньо стосується політики державної влади, проявляючись через розуміння цієї політики та ставлення до неї з позиції принципу правомірності й справедливості. Вона нерозривно пов'язана з процесом легітимації та демократизації публічної влади, притаманна всім членам громадянського суспільства, які є активними учасниками державних політичних процесів» [22, с. 170].

Цитований автор зазначає, що серед чинників становлення демократичної правосвідомості можна виокремити, з одного боку, наявність і схвалення (державне й громадське) тих фундаментальних положень, які закріплюють мету та принципи демократизації суспільства (політико-правові передумови), а з іншого – сутнісні умови можливості існування демократичної правосвідомості як явища правової реальності. Не менш важливою передумовою становлення правосвідомості демократичного напрямку є високий загальний рівень суспільної свідомості й культури, оскільки механічне дотримання законодавчих приписів ще не створює сприятливий ґрунт у суспільстві для впровадження демократичних інститутів, принаймні успіх таких нововведень, не укорінених у суспільній свідомості, не буде тривалим. Також одним із необхідних факторів формування демократичної правосвідомості є висока духовність суспільства, вкорінена в історичних, цивілізаційних і ментальних особливостях соціуму. Сьогодні необхідно акцентувати увагу на тому, що на рівень правосвідомості громадян (відповідно, і кількості проявів її деформації) впливає ціла низка різних факторів, зокрема відсутність єдиної високоефективної системи правового виховання, а також популяризація антиправової поведінки через засоби масової інформації [22, с. 170–171]. Безумовно, ці явища безпосередньо впливають на стан правосвідомості, а отже, і на форми прояву громадянської активності особистості. У зв'язку із цим науковці пропонують такі шляхи формування правосвідомості й правової культури українських громадян: демократизацію всіх сфер соціального життя; створення ефективної системи регулювання конституційно-правових відносин інститутів громадянського суспільства та державного апарата; зміцнення законності й правопорядку; гармонізацію законодавства України з міжнародними нормативними актами; правове виховання та правове навчання українських громадян.

Серед потужної бази наукових досліджень із заявленої теми, які ґрунтуються на психологічному підході, науковий інтерес викликають ґрунтовні праці політичних психологів. Так, у колективній монографії «Формування ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу» [20] представлено ґрунтовне дослідження суб'єктивних та об'єктивних чинників і факторів

макро- й мікросередовища, які впливають на формування мотивації та навичок політичної активності молоді. Проведено наукове обґрунтування системи соціально-психологічного впливу на розвиток когнітивного, комунікативного й мотиваційного компонентів громадянської активності, навичок прийняття політичних рішень.

У колективній монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації» [16] розглядаються соціально-психологічні чинники, що впливають на рівень і готовність молоді до соціально-політичної активності. Автори розвідки зазначають, що до чинників громадянської активності можна віднести «тип політичного режиму, історичні традиції суспільної та індивідуальної громадянської участі, соціокультурні й географічні характеристики середовища, масштаб території та рівень розвитку системи масових комунікацій, нормативно-правове забезпечення політичної участі, рівень освіченості й ступінь доступу населення до інформації, тип і рівень розвитку політичної культури, ментальні особливості та матеріальні можливості суб'єктів політичної участі» [16, с. 36].

У межах соціокультурного підходу вітчизняні науковці громадянську активність пов'язують із соціальним середовищем (суспільством і його структурними складниками), менталітетом народу, національною ідентичністю та особливостями соціалізації. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує робота українського соціолога О. Резніка «Чинники громадсько-політичних практик у європейських країнах» [17, с. 89–90]. У ній міститься цікава версія осмислення чинників громадянської активності. Автор констатує, що з усієї множинності теоретичних підходів, які пояснюють чинники громадянської активності, у сучасних емпіричних дослідженнях виокремлюються декілька, які виявились дієвими й практично значущими. Серед таких підходів науковець умовно виокремив соціоекономічний, соціально-психологічний і ресурсно-мобілізаційний та розкрив їх сутність. Аналізуючи емпіричні дослідження С. Верби, К. Шлоцман і Г. Брейді, що були присвячені проблемі стратифікації політичної активності та ґрунтувались на моделі громадянського волонтаризму, О. Резнік зробив такий висновок: «Перспективним для методологічного застосування в аналізі чинників є звернення уваги на соціоекономічні ресурси й соціально-психологічні аспекти політичної залученості» [17, с. 89–90].

Політико-правові чинники виступають ефективними засобами формування громадянської активності особистості. На її формування також активно впливають державні й недержавні інституції. В Україні створено розгалужену систему демократичних інститутів. При цьому інституційні форми громадянської активності реалізуються переважно

через створену громадянами велику кількість інститутів громадянського суспільства. Це зумовлюється тим, що громадянська активність людей є системоутворюючим елементом громадянського суспільства як розгалуженої системи соціальних інститутів, практик і цінностей, що охоплює комплекс основних соціетальних характеристик і параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави та є самоорганізованою [7, с. 164].

У зв'язку із цим варто зауважити, що, з одного боку, інститути громадянського суспільства визначають механізми формування громадянської активності. З іншого боку, саме через громадські об'єднання, громадсько-політичні рухи, політичні партії до активної державотворчої діяльності залучаються широкі верстви населення, реалізуються й захищаються політичні та економічні інтереси тієї чи іншої частини суспільства (народу, нації, соціальної групи) [2, с. 62].

Наукові пошуки форм суспільної активності громадян, вираженої в діяльності їх різних об'єднань, відбуваються переважно в межах наукових статей. Серед множини таких досліджень виокремимо декілька напрямів. Так, наприклад, політолог Д. Арабаджиев зосередив увагу на визначенні напрямів впливу громадських організацій на сучасне українське політичне поле в контексті становлення громадянського суспільства й розвитку демократії в Україні [1]. Економіст О. Білик аналізує нормативно-законодавчі акти з питань регулювання діяльності громадських організацій в Україні [3]. Історик Г. Калінічева проводить аналіз функціонування громадських організацій в Україні, сучасних проблем і напрямів оптимізації діяльності неурядового сектора в контексті формування громадянського суспільства в Україні [8]. Правознавець В. Ковальчук зосередив увагу на правовому статусі профспілок, релігійних і правозахисних організацій, які є найбільш дієвими інститутами впливу на діяльність органів публічної влади [9]. Варто зазначити, що дослідження окресленого питання, незважаючи на їх проведення з позицій різних галузей знань, об'єднані ідеєю про те, що розгалужена система громадських організацій є важливим показником розвитку громадянського суспільства.

Останнім часом з'являється все більше наукових праць, які розглядають політико-правові чинники громадянської активності в новітньому історичному контексті державної незалежності України, а саме в період від постпомаранчевого часу до Євромайдану, Революції гідності 2013–2014 рр. та подій у Криму й на Сході України. У цьому контексті необхідно звернути дослідницьку увагу на дисертацію В. Степаненком «Громадянське суспільство: дискурси і практики» [19]. Український учений у дисциплінарних межах соціологічного підходу здійснив систематизацію інституціональних фак-

торів, які є сприятливими для розвитку самоорганізованої громадянської активності (зокрема, набутого соціального досвіду самоорганізації й волонтерства, мотиваційних орієнтацій громадян до самоорганізації, волонтерських і солідаристських практик часто поза організаційними межами неурядових організацій, поширення новітніх електронно-комунікаційних технологій), та таких, що блокують або перешкоджають такому розвитку (зокрема, стійких суспільно-психологічних ефектів патерналізму в масовій свідомості, розколотості політико-ідеологічних і ціннісних орієнтацій населення країни, здебільшого за регіональним принципом, формування владних еліт здебільшого за принципом корпоративно-кланової кооптації, глибокого соціально-економічного розшарування, відтворення патронально-клієнтелістських мереж і невеликого прошарку самодостатнього «середнього класу», масового правового нігілізму та нерозвиненої культури правових контрактних взаємин). В. Степаненко стверджує: «Громадянська активність, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані з формальними критеріями належності/членства громадян в неурядових організаціях чи партійно-політичними афіліаціями, визначається спонтанністю участі та мобілізаційної залученості, дедалі більше орієнтованої на потреби розв'язання конкретних соціальних проблем» [19, с. 8].

На механізмах формування громадянської активності, їх законодавчому, нормативному забезпеченні зосередив увагу вітчизняний політолог В. Головенько в праці «Механізми формування громадянської активності в Україні» [5], один з авторів колективної монографії «Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України». Науковець, аналізуючи механізми формування громадянської активності в сучасній Україні, справедливо зазначає, що необхідно звернути увагу на те, що цей процес нині притаманний не лише нашій країні, а й є частиною змін, які відбуваються у світовому, глобальному масштабі, він є надзвичайно варіантним, для нього характерні як загальні закономірності, так і досить широке коло специфічних особливостей, притаманних конкретному суспільному утворенню. У кожному конкретному випадку по-різному визначається роль і місце таких основних фундаментальних суспільних інститутів, що активно впливають на формування громадянської активності, як інститут сім'ї, політичні та економічні інститути, інститут освіти, інститут релігії, інститут громадянського суспільства, а також таких важливих суспільно політичних явищ, як вибори, волонтерство [5, с. 202–203].

У цьому контексті в питаннях правового регулювання ми робимо акцент на Конституції України, оскільки саме вона володіє вищою юридичною силою, а її норми деталізуються в поточному зако-

нодавстві; вона регламентує базові демократичні принципи, згідно з ними регулює формування й функціонування суспільства, держави та їх інституціональних структур, усі аспекти життєдіяльності суб'єктів (індивідів) соціального прогресу, забезпечує соціальний порядок та законність, захист прав і свобод усіх суб'єктів права, а також визначає межі їх дії й відповідальності в межах правового поля.

Ми поділяємо засновану на інструментальному підході думку В. Лещиніної, яка стверджує: «Конституція найбільш узагальнено та водночас ємно закріплює межі свободи й активності особистості. У тому числі в державно-правовій сфері. У такому аспекті конституція виступає як частина (проте провідна) законодавства. Свобода й активність людей, не пов'язана правом, може перерости в свавілля. У праві ж соціальна свобода та активність тією чи іншою мірою відображають єдність свободи та впорядкованості суспільних відносин, відповідальності, закладені в суб'єктивних правах, існують в окреслених законом межах, у поєднанні з гарантіями, юридичними процедурами» [11].

Вагомим напрямом наукових досліджень є громадянська активність молоді. Існує багато розвідок, присвячених формуванню, розвитку, механізмам забезпечення й реалізації соціальної активності молоді та її форм, виявленню чинників, стану й рівня активності студентської молоді в суспільно-політичних процесах. Серед авторів, які вивчали ці питання, можна назвати І. Букреєву [4], О. Лісовець [12], Є. Мануйлова [14], С. Сальнікова [18], О. Шамич [23] та інших.

Серед сучасних ґрунтовних праць, присвячених окресленому питанню, можна назвати монографію А. Москальової та Т. Саврасової-В'юн «Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників» [15]. Автори провели ґрунтовний аналіз змісту й структури, рівнів сформованості громадянської активності старшокласників, взаємозв'язку типів громадянської активності старшокласників і соціально-демографічних, навчально-організаційних чинників. У межах цього дослідження представлено зміст і структуру розвивальної програми становлення громадянської активності старшокласників, відображено результати її експериментального впровадження.

Аналіз численних наукових публікацій на цю тему показує, що більшість їх авторів сходяться на думці, що саме освіта та виховання є засадничими у формуванні громадянської активності особистості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Огляд наукових розвідок вітчизняних учених свідчить про те, що об'єктивний процес основних соціальних і політико-правових змін, зумовлених трансформацією сучасного суспільства, зумовив характер теоретико-методологічних підходів, що застосовуються вітчизняними дослідниками у вивченні політико-правових чинників громадянської

активності українців. На підставі здійсненого аналізу теоретичних підходів до визначення політико-правових чинників громадянської активності особистості можна констатувати, що цю проблематику більш ґрунтовно вивчено в політичній сфері. Водночас наявний комплекс наукових теорій не вичерпує різноманіття проблематики громадянської активності особистості. Зокрема, необхідне вивчення характеру й перспектив її впливу на інститути політичної системи та соціально-політичний процес у цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арабаджиев Д. Вплив громадських організацій на сучасне українське політичне поле / Д. Арабаджиев // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 6(68) – С. 233–242.
2. Бех В. Світоглядно-ідеологічні основи дослідження місця і ролі громадських організацій у демократизації суспільства / В. Бех, О. Рябека // Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: [монографія] / [В. Бех, Г. Нестеренко та ін.]; за наук. ред. В. Бека. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 42–64.
3. Білик О. Громадські об'єднання: законодавче регулювання, нові права і можливості / О. Білик // Соціально-трудова відносина: теорія та практика: зб. наук. праць. – 2013. – № 2(6). – С. 1–155.
4. Букреєва І. Громадянська активність української студентської молоді: особливості виявлення та тенденції розвитку / І. Букреєва // Соціологічні студії. – 2013. – № 2(3). – С. 77–82.
5. Головенько В. Механізми формування громадянської активності в Україні / В. Головенько // Балакірева О. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: [кол. монографія] / О. Балакірева, В. Геєць, В. Сіденко та ін. – К.: ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2014. – С. 176–207.
6. Горелов Д. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадські практики: [аналіт. доповідь] / Д. Горелов, О. Корнієвський. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.
7. Емельяненко Є. Діяльнісна природа громадянської активності / Є. Емельяненко // Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: [монографія] / [В. Бех, Г. Нестеренко та ін.]; за наук. ред. В. Бека. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 153–177.
8. Калінічева Г. Діяльність громадських організацій як індикатор / Г. Калінічева // Історико-політичні студії. – 2013. – № 1. – С. 95–102.
9. Ковальчук В. Правові засади функціонування громадських організацій у процесі становлення громадянського суспільства в Україні / В. Ковальчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична» / гол. ред. В. Середа. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 1. – С. 13–25.
10. Козенко Ю. Правова свідомість людини як аксіологічна сутність її поведінки / Ю. Козенко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 8–12.
11. Лещиніна В. Соціальна цінність Конституції / В. Лещиніна // XII Міжнародна наукова інтернет-конференція «Інновації та традиції в сучасній науковій думці» (16–18 серпня 2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/leschishina-vv-sotsialnaya-tsennost-konstitutsii/>.

12. Лісовець О. Дослідження громадської активності сучасної студентської молоді / О. Лісовець // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки». – 2012. – № 2. – С. 18–22.

13. Лотюк О. Особливості механізму конституційно-правового регулювання громадянського суспільства / О. Лотюк // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1(13). – С. 92–101.

14. Мануйлов Є. Соціальна активність молоді: до проблеми розуміння сутності / Є. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – Х. : Право, 2010. – № 3. – С. 3–12.

15. Москальова А. Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників : [монографія] / А. Москальова, Т. Саврасова-В'юн. – К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. – 264 с.

16. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : [монографія] / за наук. ред. Л. Кияшко. – К. : Міленіум, 2013. – 216 с.

17. Резнік О. Чинники громадсько-політичних практик у європейських країнах / О. Резнік // Український соціум. – 2013. – № 1(44). – С. 88–99.

18. Сальніков С. Громадянська активність студентської молоді: особливості та фактори впливу (на прикладі дослідження у м. Мелітополі) / С. Сальніков // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць / гол. ред. В. Євтух. – К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. – Вип. 17. – С. 115–129.

19. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики : дис. ... докт. соціол. наук : спец. 22.00.01 / В. Степаненко ; Інститут соціології НАН України. – К., 2016. – 360 с.

20. Формування ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу : [монографія] / за наук. ред. Л. Кияшко. – К. : Міленіум, 2014. – 314 с.

21. Цимбалюк М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : [монографія] / М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 285 с.

22. Черкас М. Актуальні проблеми формування правосвідомості в Україні / М. Черкас // Право та інновації. – 2015. – № 4(12). – С. 169–175.

23. Шамич О. Стан сформованості громадської активності сучасних молодших підлітків / О. Шамич // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Серія «Педагогіка та психологія». – Чернівці, 2011. – Вип. 544. – С. 180–186.